

Lesbrief 37 – Gnostiek

Jaar 1

Laurence Freeman

De reden voor de eerste grote deling in de geschiedenis van de christelijke spiritualiteit was een esoterische en uit vrije opvattingen ontstane vorm van mystiek, die we nu nog steeds kennen en die van tijd tot tijd opnieuw verschijnt in de kassuccesfilms van Hollywood.

"De waarheid is daarbuiten te vinden" claimen de Da Vinci Code of Stigmata - en de oude geheimen, die werden verborgen door schandelijke katholieke kardinalen en albino monniken, worden eindelijk voor iedereen onthuld door Amerikaanse antropologen die op de vlucht zijn voor het Vaticaan en de politie. Sinds de ontdekking van een geheime opbergplaats van gnostische (het Griekse 'gnosis' = kennis) teksten in de Nag Hammadi vondst in Egypte in 1945, is er een enorme hernieuwde belangstelling ontstaan voor deze traditie en de relatie ervan tot het orthodoxe Christendom. Dit viel samen met het feminisme en de publieke blootstelling van de menselijke zwakheden van de clerus en van religieuze instituten, en zo kreeg deze beweging een overdreven gewichtigheid. In een spiritueel vacuüm werd een markt gecreëerd, die de aanbieders van religieuze openbaringen al snel konden gaan vullen. Waarschijnlijk denkt de helft van de westerse middelbare scholieren dat er inderdaad iets zit in de mythe over Jezus en Maria Magdalena; en ook dat er ooit inderdaad een feministisch, liberaal, humanistisch en democratisch Christendom bestond, dat werd onderdrukt door machthebbers en inquisiteurs. In feite ontwikkelde de hiërarchie en de liturgie zich erg vroeg in het leven van de Kerk. Dwaalleren zijn niet noodzakelijkerwijs altijd de onderdrukte bewegingen van een vroegere perfectie geweest. Het kunnen ook experimenten zijn geweest, waarbij veel goeds te bewonderen viel (het Griekse woord voor dwaalleer betekent 'keuze'), maar waaraan later toch veel bleek te mankeren.

De Gnostiek is een belangrijk vormend element in onze traditie; het is de reden waarom de meeste Gnostici zichzelf als Christenen beschouwen. Toch is het voor geleerden even moeilijk te definiëren als onze eigen 'New Age' beweging. Het is ook voor Christenen moeilijk om de Gnostiek in zijn geheel te verwerpen, net zo goed als we niet kunnen ontkennen dat een bijzonder familielied of 'zwart schaap' tot de familie behoort. De Eerste Brief van Johannes met zijn subliem onderricht over de liefde – die niet in een gnostische tekst gevonden kan worden – wordt scherp als hij refereert aan 'veel antichristen' die uit de gemeenschap traden. *"Want als zij uit ons geweest waren, dan zouden zij bij ons gebleven zijn"* (2:19). Dit is de verbitterde taal van gekwetste familiegevoelens. Misschien vormt de ongelovige Thomas uit het evangelie van Johannes (20:24), die het fysieke lichaam van de verrezen Jezus aanraakt en gelooft, een tegenwicht voor de gnostische Thomas en zijn onvermogen om de volledige betekenis van het vleesgeworden Woord te aanvaarden.

Het orale en het literaire materiaal met herinneringen aan Jezus werd verzameld in de synoptische evangeliën tussen de jaren 70 en 90. Maar het duurde nog eens drie eeuwen voordat een definitieve canon (verzamelnaam voor de canonieke boeken van de Bijbel) werd vastgesteld, waarin bepaalde teksten zoals de 'Herder van Hermas' niet werden opgenomen, maar waarin wel een problematisch boek zoals de Openbaringen werd opgenomen.

Het helpt om ons te concentreren als we het evangelie van Thomas, een Syrische tekst waarvan de datum niet vaststaat maar die vermoedelijk rond 75 AD ligt, vergelijken met de mystieke en inderdaad gedeeltelijk gnostische leer van de geschriften, het evangelie en de Brieven van Johannes. Thomas is geen verhalenverteller maar hij somt de uitspraken van Jezus op – 'de verborgen uitspraken van de levende Jezus' (Logia 0) – waarvan sommige geleerden geloven dat ze authentiek zouden kunnen zijn. De esoterische toon van de tekst is karakteristiek voor de Gnostiek, maar die ontbreekt ook niet geheel in de canon: *"...Het is u gegeven het geheimenis van het Koninkrijk van God te kennen; maar tot degenen die buiten zijn, komt dit alles door gelijkenissen..."* (Mk. 4:11). Dit is een uitspraak die doorklinkt in alle synoptische evangeliën, hoewel hun algehele zin is om niet te spreken van een verborgen onderricht, maar van een onderricht dat openlijk wordt gegeven en vaak verkeerd begrepen wordt, zelfs door de discipelen die het dichtst bij Jezus staan. *"Zien jullie het nog niet in en begrijpen jullie het niet? Hebben jullie nog je verharde hart? Jullie hebben ogen, en jullie zien niet? En jullie hebben ogen, en jullie horen niet?"* vraagt Jezus aan de Twaalf (Mk. 8:17-18).

Zowel in het Thomas als in het Johannes evangelie is er nadruk op de innerlijkheid, de goddelijke aanwezigheid binnenin. Maar de gnostische tekst voegt er een onpersoonlijke alomtegenwoordigheid aan toe: "Splijt een stuk hout, ik ben daar. Til de steen op en jullie zullen mij vinden" (Logia 77). In Johannes verpersoonlijkt Jezus deze aanwezigheid door hem te verheffen naar het hoogste mysterie van Zijn eenheid met de Vader: *"..opdat zij allen één zullen zijn, zoals U, Vader in Mij, en Ik in U..."* (Joh. 17:21). Er is een bepaald soort discipelschap in Thomas' evangelie, maar de discipel wordt aangespoord tot vertrouwen op zichzelf en realisatie van zichzelf - en dat maakt het tot een ander soort discipelschap dan wat wordt gevonden in het canonieke onderricht. In Thomas kan er aan Jezus vragen worden gesteld, maar wordt de discipelen verteld weg te gaan en het zelf uit te zoeken.

In Johannes zorgt de "vriendschap", die Jezus deelt met de discipel, voor een warmere relatie dan de relatie waarvan we een glimp opvangen in de onsamenhangende teksten van de Gnostiek: "Jezus zei: Ik ben jullie meester niet. Omdat jullie gedronken hebben, zijn jullie dronken geworden van de borrelende bron die ik heb toegemeten" (Logia 13). De gnostische Christen is eigenlijk gelijk aan Jezus omdat hetzelfde licht en dezelfde natuur aan beiden toebehoren. De katholieke Christen wordt één met Christus, door genade, een kind van God door "adoptie". De taal overlapt elkaar, maar de betekenis is verschillend. Maar als Johannes zegt *"wij zullen aan*

Hem gelijk worden omdat we Hem zullen zien zoals Hij werkelijk is", is de verwantschap van de twee soorten mystiek taalgebruik duidelijk.

De gnostische oproep van Jezus is om vanuit chaos een betekenisvolle zoektocht te houden om jezelf te ontdekken als een kind van God: "Jezus zei: Laat hij die zoekt, niet ophouden te zoeken totdat hij vindt. En als hij vindt, zal hij verward zijn en als hij verward is, zal hij zich verwonderen. En als hij zich verwonderd heeft, zal hij koning zijn over het Al" (Logia 2). Dit is een duidelijk andere toonzetting dan de voornaamste evangeliën, evenals de oproep tot onthechting. Achter Thomas' ascetisme verschuilt zich hetgeen ook wel genoemd wordt de "kosmische paranoia" van de Gnostici en het diepe dualisme van een kosmologie die de eerste hoofdstukken van Genesis heeft verworpen. De wereld is, voor de Gnosticus, een vergissing en geen goddelijke schepping die door God werd aanschouwd en goed bevonden. De "alleenheid" van de Gnosticus is verschillend van de eenheid van de katholieke Christen.

De Gnostiek is desalniettemin een belangrijk element in het Nieuwe Testament, met name in Johannes en Paulus. Clemens van Alexandrië, zoals we volgende keer zullen lezen, noemde de ontwikkelde Christen een "Gnosticus". De invloed van de Gnostiek op de ontwikkeling van de christelijke mystieke traditie is heel krachtig geweest, hoewel eerder door ontkenning dan door bevestiging. De Gnostiek stelde grenzen vast, zoals bijvoorbeeld werden gedefinieerd door de controverse van de "Adversus Haeresus" (Tegen de Kettters) door Ireneüs van Lyon; grenzen waar de latere christelijke mystici niet onzorgvuldig overheen konden stappen. Uiteindelijk, echter, ging de discussie niet over de waarde van de kennis maar over de inhoud en betekenis ervan. Deze betekenis werd gedefinieerd door de toevoeging van twee andere belangrijke thema's, die werden gebruikt om de mystieke ervaring van de Christen uit te drukken en uit te leggen: geloof (pistis) en liefde (agape). Voor Paulus was de "grootste van deze de liefde" en voor Johannes "God is liefde". Voor Thomas komt de redding door de gnosis. Wat het Nieuwe Testament betreft, komt de gnosis voort uit het samengaan van geloof en liefde. Wat bovendien opvallend afwezig is in Thomas' evangelie, is het thema van de vergeving en het beminnen van je vijanden. Juist dit is het, dat ervoor zorgt dat de mystiek van de katholieke traditie over een ware en transformerende menswording gaat.

De implicaties van deze verschillen voor de mystieke theologie zijn enorm, want zij vormen de identiteit en de grondtoon van een gemeenschap. Wat voor verschil – als er verschil is - maken zij voor de mystieke ervaring op zichzelf? Dit is een moeilijke vraag, die de kern vormt van alle mystieke tradities en een vraag die vandaag de dag de dialoog openstelt tussen de religies. Geen enkele beschrijving van een ervaring ontsnapt ooit aan het omhulsel van de taal of het bestaan van de gemeenschap. Alleen de stilte doet dat. Toch creëert de ervaring van stilte juist de gemeenschap, die verdient om 'katholiek' genoemd te worden omdat deze in verbondenheid bestaat met de gehele diversiteit van zijn leden. En toch zijn ook niet alle interpretaties van de ervaring even integer, net zoals niet elk begrip van de Schrift juist is. En zo zien we, jammer

genoeg, toch enige waarheid in de geestige opmerking van Kardinaal Newman, dat 'mystiek begint in mist en eindigt in schisma' (Engels: mysticism).

De katholieke/gnostische discussie laat zien, dat wij moeten opletten om de weerklank van de verschillende interpretaties van de stilte, die in mystieke ervaringen gevonden wordt, niet te negeren: het belang van kennis, geloof en liefde. Maar dezelfde discussie laat zien dat er ook behoefte bestaat aan het gezag van de traditie en aan hen, die dit verklaren, om zo de eenheid van een spirituele gemeenschap te behoeden; een gemeenschap die uit zichzelf helpt om ons voor te bereiden en de ondersteunen op de nooit eindigende reis naar deze stilte.